

**Universiteit
Leiden**
The Netherlands

Geloof als optie

Borg, M.B. ter

Citation

Borg, M. B. ter. (1997). Geloof als optie. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/10606>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/10606>

GELOOF ALS OPTIE

FOTO MARTIJN BEEKMAN, HH

„Ik houd mijn hart vast: over een paar weken verschijnt er opnieuw een rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Als je blijft niet weer die verontwaardiging dat de sociologen de godsdienst geen recht doen.”

De godsdienstsocioloog Meerten B. ter Borg over meetbare religie en opportunistisch stand-by geloof: „Ik raad theologen aan hun blik af te wenden van het aanbod en zich te richten op de religieuze vraag, op de behoeften van de mensen.”

door Meerten B. ter Borg

Van tijd tot tijd verschijnt er een sociologisch rapport over religie en kerk in Nederland. In zo'n rapport wordt in cijfers neergezet wat iedereen onmiddellijk ziet: dat de zaak niet meer loopt. Maar iedere keer wordt daar door theologen fel en emotioneel op gereageerd, zelfs door de redelijksten. Zulke reacties kregen we ook kort voor de zomer toen het rapport verscheen van het Sociaal en Cultureel Planbureau, en ik houd mijn hart vast, want over een paar weken verschijnt er opnieuw zo'n rapport. Als je blijft niet weer die verontwaardiging dat de sociologen de godsdienst geen recht doen. Niet weer die woede die bij buitenstaanders de indruk wekt dat de dragers van het slechte nieuws worden gestenigd.

„Deze sociologen gaan uit van fundamentalistische opvattingen van religie”, roept Kuitert misprijzend. Hij meet de vragen die zijn gesteld af aan zijn eigen theologie, projecteert deze vervolgens in de respondenten en zegt dan: „gelovige mensen kunnen met deze vragen niets beginnen.” O nee? Ze geven toch antwoord? Andere theologen zeggen: „Religie kun je niet meten!” Daar hebben ze natuurlijk gelijk in. Maar religie bevat eigenschappen die je wel kunt meten. Zo werkt wetenschap. Dat weten we allemaal, theoloog of niet. Mijn thermometer kan niet meten hoe belaberd ik me voel, maar kan me uitstekend vertellen of ik koorts heb.

Als de theologen zouden zeggen dat ze flauw werden van altijd dezelfde, betrekkelijk fantasievolle cijfers, en dat ze van de sociologie wat meer hadden verwacht, dan had ik ze misschien gelijk kunnen geven. Aan de andere kant: goede wetenschap bestaat bij de gratie van herhaling. En ik zou ze in geen geval gelijk hebben gegeven bij het meest recente rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Dat rapport komt met iets nieuws. Het schiet, zonder pardon en met een zeker genoegen, de laatste verdedigingslinie

aan flarden van hen die zeggen dat het meevalt met de teloorgang van de geïstitutionaliseerde religie. Van nu af is het minder gemakkelijk aan te komen met argumenten als: er komen nieuwe vormen van religiositeit, zoals New Age; de kerken worden vervangen door nieuwe religieuze bewegingen; het succes van de EO is een teken dat het tij aan het keren is. Die verschijnselen zijn er, ze zijn ook niet onbelangrijk, maar ze vormen, maatschappelijk gezien, geen alternatief voor de traditionele religiositeit, die onverbiddelijk lijkt te verdwijnen. Hypothese verworpen, hoop de bodem ingeramd. Je zou medelijden met de theologen krijgen. Wat moeten ze anders dan dit rapport bij het grofvuil zetten? De auteurs van het rapport doen niet de minste moeite in deze duisternis lichtpunten te ontdekken.

Toch zijn die lichtpunten er wel, maar om die te zien moet je je blikrichting veranderen. Je moet niet, zoals theologen, godsdienstwetenschappers en godsdienstsociologen gewoonlijk doen, kijken naar geïstitutionaliseerde religie (geïstitutionaliseerde in organisaties zoals de Nederlands Hervormde kerk of bladen als Brès). Je moet je blik richten op ongeïstitutionaliseerde religie.

Als voorbeeld blijf ik bij het vermaledijde SCP-rapport. Ik neem u mee naar een staattie op blz. 65, waaruit blijkt dat 16% van de Nederlandse bevolking als atheïst kan worden geboekt en 14% als agnost. Deze percentages hebben een lichte neiging tot dalen. Het percentage dat op de een of andere vage manier aan een hogere macht gelooft (22%), is daarentegen langzaam aan het stijgen. Het percentage dat, al of niet vast, in God gelooft, schommelt net onder de 50%. De orthodoxie loopt terug. Dus ruim 70% heeft een vaag of minschaaft geloof; een percentage dat langzaam stijgt.

Deze percentages staan in contrast met de cijfers van ontkerkelijkheid, die almaar stijgen. Op het eerste gezicht een wonderlijke discrepantie. Het geïstitutionaliseerde geloof neemt af, evenals het harde onge-

loof. Een grote meerderheid gelooft dus, maar vaak zonder dat dat een duidelijke vorm heeft. Sociologen en theologen kunnen daar niet veel mee. Ik noem deze vage vorm optioneel geloof.

Daarvan begrijp je niets als je je concentreert op geloofsinhouden, doctrines en vaste gedragspatronen. Natuurlijk, geloofsinhouden zijn belangrijk, zelfs essentieel. Maar wanneer je je daartoe beperkt, zoals ook het SCP-rapport doet, krijg je een treurig beeld, waarvoor je beter weg kunt lopen als religie je ter harte gaat. Maar bij dergelijke beperkingen concentreer je je op het religieuze aanbod, terwijl bij ieder aanbod een vraag hoort. Ik raad theologen aan hun blik af te wenden van het aanbod en zich te richten op de religieuze vraag, op de behoeften van de mensen. Het past uitstekend in de christelijke traditie. Totdat het christendom zijn hegemonie verloor, hebben theologen zich vaak geconcentreerd op de religieuze behoefte en zich daarnaar gericht. Wanneer we ons richten op die behoeften moeten we ons realiseren dat deze niet op zichzelf staan, maar zijn ingebed in het leven. Mensen willen overleven en hun kansen maximaliseren. In een tijd van grote schaarste hebben ze de meeste kans door in groepsverband te opereren. Dat is noodzaak. In een tijd van grote welvaart valt die noodzaak weg.

In de westerse cultuur is het een waarde om als individu op te treden. Je onttrekken aan groepsverbanden, met de daarbij behorende groepsdruk en sociale controle, wordt als bevrijdend ervaren. Wat je gelooft en niet gelooft is een kwestie van vrije keus. Bij dergelijke waarden en bij de eruit voortvloeiende manier van leven past in een welvarende tijd een kerklidmaatschap minder. Je slaat je vleugels uit, je verveemt van de kerk. En ook zij, die nog in de kerk blijven, zo blijkt uit de cijfers, voelen er minder voor om zich door de kerk te laten voorschrijven hoe ze zich moeten gedragen. Toch hoef je bij een dergelijke manier van leven God niet per se vaarwel te zeggen. Wel-

waar heeft de natuurwetenschap bijbelse zekerheden ondermijnd, maar mensen weten dat ze kwetsbaar zijn, ze weten dat ze hun lot niet in eigen hand hebben en ze hebben behoefte zich hiertegen in te dekken. Het kan niet schelen hoe (de meesten van ons zijn nu eenmaal geen theologen of quasi-theologen of, met een vakterm, 'religieuze virtueuzen'). Verzekeraars weten dat mensen dit willen, ze spelen erop in, en ze weten velen van ons een hoge mate van oververzekering aan te smeren. Maar verzekeraars zijn er slechts voor de gevaren die een naam hebben, die identificeerbaar zijn. We weten dan ook dat menselijke verzekeringen niet genoeg zijn. We weten dat we sterfelijk zijn en dat het leven meer elende op kan leveren dan we alleen kunnen dragen. Daaraan willen we niet herinnerd worden, maar we willen wel mogelijkheden hebben om aan die ellende het hoofd te bieden. Daarnaast willen mensen een perspectief. We willen geen leven dat van willekeurige handelingen aan elkaar lijkt te hangen. Want willekeur geeft een onveilig gevoel. Daarom willen we dat sommige daden een gewicht krijgen dat we er zelf niet aan kunnen geven.

Dit alles maakt niet ongedaan dat we in een moderne consumptiemaatschappij leven. We willen die zekerheden zo gemakkelijk mogelijk verwerven. Geen verplichtingen, als het kan. We willen niet de lasten van het geloof, wel de lusten. We willen niet het geloof zelf (te veel gedoe), we willen het geloof (geeft niet welk) als optie. Dat is wat zich aftekent: een beperkt, steeds geringer aantal mensen dat uitdrukkelijk in God gelooft. Een teruglopend aantal mensen dat actief niet in God gelooft (de atheïsten). En een toenemend aantal mensen dat het geloof als optie hanteert (soms in de hoop dat deze optie niet verzilverd hoeft te worden). Een opportunistisch stand-by geloof. Dat deze opties regelmatig verzilverd worden, merken dominees. Regelmatig worden ze geconfronteerd met buitenkerkelijken, die uit het niets op hen afkomen en plotseling in de kerk willen trouwen, hun

kind 'toch maar' gedoopt willen hebben, of willen dat de dominee iets zegt bij de crematie, 'anders is het zo kaal'. De theoloog dient met deze ontwikkeling rekening te houden. Hij moet zichzelf eerder zien als een hulpverlener die er is als de nood daar is, dan als een vertegenwoordiger van een bepaalde theologische richting of als de voorganger in een gemeente.

Als theoloog kan men dit opportunisme verachtelijk vinden. Men kan het ook toejuichen, en wel als een falsificatie van de secularisatie-these. Ik meen dat dit het belang is van het SCP-onderzoek: de secularisatie-these moet in zijn sterke, maar wellicht ook in zijn zwakke vorm, verworpen worden. De secularisatie-these in zijn sterke versie stamt uit de Verlichting en stelt dat moderniteit en religie onverenigbaar zijn. Naarmate het moderniseringsproces voortschrijft neemt de religiositeit af. Deze these lijkt bevestigd te worden door de cijfers van de ontkerkelijkheid. Maar als men naar het geloof kijkt, blijkt zij niet op te gaan. Er is kennelijk een religieuze behoefte, die de geïstitutionaliseerde religie niet kan bevredigen en die door de moderniteit niet wordt opgeheven.

De secularisatie-these in haar harde vorm wordt overigens door verstandigen al bijna niet meer aangehangen. Als zij al de secularisatie-these aanhangen, dan is het in haar zachte vorm: niet de religie verdwijnt in de moderne tijd, maar de maatschappelijke relevantie van religie. De secularisatie-these in deze vorm heeft, voor wat betreft de West-Europese samenlevingen, ongetwijfeld sterke papieren, maar ook weer voor zover men religie en kerkelijkheid identificeert. De optimaliteit van religie echter maakt dat de secularisatie-these ook in deze vorm gerelativeerd moet worden.

In onze samenleving kan alles een hype worden. Wanneer er een optioneel religieus geloof bestaat, kan religie ook een hype worden en zelfs een massieve van langere duur. Iets dergelijks is denkbaar in het kader van de Europese eenwording. Wanneer deze processen ertoe leiden dat de nationaliteit niet langer voldoende is om

mensen een identiteit te bieden ('zo ik iets ben, ben ik een Hollander'), zouden ze, dankzij hun geloof als optie, kunnen kiezen voor een religieuze identiteit ('zo ik iets ben, ben ik r.k.'). Er ontstaan opeens, om een voorbeeld te noemen, genootschappen van r.k.-intellectuelen. Zoiets kan in een botsing tussen culturen een groot maatschappelijk belang krijgen. In zekere zin is die relevantie er al. We moeten nu alle zeilen bijzetten om te voorkomen dat er zich in de 21ste eeuw cultureelconflicten zullen voordoen tussen de islam en de Westerse cultuur, die zich steeds meer als christelijk (en niet als atheïstisch-humanistisch) zal afficheren.

Nu hoor ik theologen al zeggen: dit is een reductionistische visie op religie. Religie wordt hier teruggebracht tot een behoefte. Maar dat is niet het geval. Het is een antropologische visie op de vraag-kant, de behoefte-kant. Het is wat maakt dat de mens God zoekt. Ik moet eerlijk zeggen dat die vraag-kant mij meer interesseert dan de aanbod-kant. Theologen zijn natuurlijk geïnteresseerd in de aanbod-kant. Dat is hun vak. Objectief gezien is het ook mooier, want het aanbod is oneindig rijker dan de vraag. Ik ben zelfs van mening dat de bijna oneindige variëteit aan aanbod die wij hebben ontworpen, die rijkdom van kosmologieën, mythen, godsbeelden en wat al niet, de grootsheid van de mens uitmaakt. Wat ik de theologen echter verwijt (en dat verwijt ik de ook sommige vakgenoten) is dat ze zich blindstaren op het aanbod (en zelfs een bepaalde vorm van aanbod, het theïsme). Door die beperkte blik missen ze ontwikkelingen en schieten geregeld in een defaultisme, om vervolgens kwaad te worden op sociologen die zeggen wat ze zelf iedere week in hun kerken zien. Het gevolg is dat ze de kansen missen die er in onze tijd voor het geloof zijn. Zo werken ze eraan mee dat de secularisatie-these een self-fulfilling prophecy wordt.

M.B. ter Borg bundelde eerdere bijdragen voor Letter & Geest in *Het geloof der goddelozen*, Ten Have, Baarn.

DE HEL IS GEEN HEL MAAR EEN DEFINITIEVE DOOD

Een dubbeldik zomernummer over de hel – je zou het nog niet verwachten van een oud-gereformeerd maandblad, laat staan van het Parijse *Magazine Littéraire* (gevestigd aan de rue des Saints-Pères, dat wel). Het thema moet bedacht zijn door een redactie vol workaholics die met afgrijzen de vakantie zag naderen.

Ongeveer 15 procent van de Fransen, zeggen opiniepeilers, gelooft nog in de hel. Dit zal wel betekenen dat ze enig postuum werkelijkheidsgehalte toekennen aan de voorstelling van een strafkolonie waar de onbekeerde zondaar eindeloos wordt gemarteld, zo niet fysiek – met diivelse *spécialités de la maison* voor elk van de vijf zintuigen, zoals vroegere geslachten dachten – dan toch geestelijk.

Vooraf tussen de dertiende en de achttiende eeuw maakte de katholieke kerk er werk van, de gelovigen met plastische dreigementen van hel en verdoemenis in het gareel te houden. 'Het pastoraat van de angst' noemt de Franse hoogleraar Jean Delumeau dat. Op den duur werkte het averechts. Het bevorderde de ontkerstening.

Een typerend voorbeeld biedt het leven van Madame Roland, de mooie en intelligente schrijfster die in 1793, nog geen veertig, het hoofd verloor onder de guillotine. Vroom opgevoed, ging ze met vreugd voor het eerst ter communie. Weenige jaren later zei ze de kerk vaarwel. Ze was intussen gaan nadenken en tot de bevinding gekomen dat een god die zijn schepselen voorgoed aan de duivel overleverde, niet de hare kon zijn.

Jean Delumeau heeft aan het Collège de France twintig jaar geschiedenis van de westerse religieuze mentaliteit gedoceerd en nochtans het katholieke geloof behouden. Om zich over de hel een opvatting te vormen is hij te rade gegaan bij een kerkleraar uit de tweede eeuw, bisschop Irenaeus van Lyon. Irenaeus vereenzelvigde de hel met een definitieve dood. Dat zou de enig passende straf zijn voor verharde zondaars die zich in het korte tijdelijke leven wezenlijk ondanbaar hadden getoond jegens Hem die het hun had geschonken. Anderen wachtte eeuwige gemeenschap met God, maar zij hadden het recht verspeeld op een leven, hoe dan ook, in de eeuwen der eeuwen.

Het is een zienswijze die Delumeau propageert. „Ze geeft een antwoord op de angst van vele christenen die niet begrijpen hoe God een eeuwi-

ge goelag in stand kan houden. Zo kunnen ze afstand nemen van alles wat er in de loop der eeuwen over de hel is gezegd.” Aan de rest van het *Magazine Littéraire* zullen die christenen geen boodschap hebben (tenzij ze er een uiterst rekkelijke opvatting van narratieve theologie op nahouden). Het helleblad is goedgeleefd met beschouwingen over wat een lange reeks schrijvers – van Dante tot en met Sartre, Genet en Julien Green – aan infernale toestanden van tijdelijke of eeuwige aard heeft beschreven.

NEDERLAND LAAT ZICH ALLE WOORDEN UIT DE MOND NEMEN

Nog niet zo lang geleden bemoeiden taalkundigen zich vooral met de goegemeente om haar taalgebruik te kritiseren (*bekritisieren* veroordeelden ze als een pleonasme). Tegenwoordig willen ze zowaar wijzer worden van wat Jan en alleman zegt. Volgend jaar, onthult *Onze Taal*, begint een groep Nederlandse en Vlaamse taalwetenschappers aan de samenstelling van een elektronisch archief waarin zo'n tien miljoen gesproken woorden zullen worden opgeslagen. In 2003 moet het op cd-rom staan.

door Jaap de Berg

De toeleveranciers zijn waarschijnlijk vrijwilligers, uitgerust met opnameapparatuur die van 's morgens vroeg tot 's avonds laat registreert wat zij en hun gesprekspartners aan zin en onzin voortbrengen. *Onze Taal* is opgetogen. De verbale databank zal de productie vergemakkelijken van programma's die Nederlanders in staat stellen te praten, niet met elkaar, maar met computers. Ook allochtonen zijn erbij gebaat. Hun gehoorde taalcenten kunnen straks van de cd-rom leren hoe het Nederlands echt klinkt. Kortom, een zegen voor iedereen, dit project. Het hele Nederlandse en Vlaamse

volk betaalt er dan ook terecht aan mee, via subsidies van de ministeries van onderwijs. Jammer alleen dat J.J. Voskuil er niet bij betrokken wordt.

OOK EEN ANTISEMIET KAN DE ZALIGHEID VERDIENEN

Een Poolse katholieke priester die in de jaren twintig en dertig antisemitische laster liet verspreiden, kan niet deugen. En iedere Poolse Jood die in 1944 nog in leven was, verdient, ongezien, ongeclausuleerde sympathie. Dat je met zulke oordelen moet oppassen, illustreert een briefwisseling in *The New York Review of Books*.

Die priester was Maksimilian Kolbe, in de jaren tachtig door de paus zalig verklaard omdat hij honderden Joden voor de Duitsers had helpen verbergen en in augustus 1941 in Auschwitz stierf nadat hij de doodstraf op zich had genomen die Duitse beulen bestemd hadden voor een medegevangene, een Poolse militair met vrouw en kinderen. Anderzijds, schrijft de Hongaars-Amerikaanse historicus István Deák in *The New York Review*, was Kolbe er misschien mede verantwoordelijk voor dat maar weinig Polen in de oorlog het leven van zichzelf en hun gezin op het spel wilden zetten

door Joden te verbergen. Hun onwil zou medeverklaard kunnen worden uit het vooroorlogse antisemitische geschied van (onder anderen) dezelfde Kolbe die later zijn leven gaf voor een ander.

Omgekeerd, stelt Deák vast, waren er Poolse Joden die in de oorlog moreel niet vrijuit gingen. „In het door de Sovjets bezette Oost-Polen, tussen 1939 en 1941, en na 1944 in heel Polen maakten sommige Joden in het uniform van de Russische of de Pools-communistische politie jacht op christelijke Polen.” Wat Deák verdriet, is dat, ook in Amerika, vele Joden en (ex-)Polen elkaar nog altijd straal negeren, of erger, op grond van historische generaliseren. En, in het geval van de Polen, ook van lasterpraat over een joods wereldcomplot waaraan sommige Poolse priesters zich nog steeds bezondigen. „Polen beschuldigen de Joden ervan dat ze communist waren, in dienst van een monsterlijke buitenlandse macht – en ze doen dat vaak nog. Joden beschuldigen de Polen van antisemitisme en fascisme – en ze doen dat vaak nog. Maar in beide kampen was maar een minderheid misdadiger. De meesten waren slachtoffer.”

Magazine Littéraire no. 356 (L'enfer), 40 rue des Saints-Pères, Parijs, 42 francs. *Onze Taal*, september, f 6. *The New York Review of Books*, 25 september, f 8,90.